

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЗІ СТРУКТУРОЮ РЕЧЕННЯ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ІВАНА ЧЕНДЕЯ

Анотація. У статті здійснено короткий огляд мовознавчих праць з окресленої теми, подано біографічні відомості життя і творчості закарпатського письменника Івана Чендея, детально проаналізовано фразеологізми зі структурою речення з художніх творів митця.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразема, контекст.

Resume. This article provides a short review of the linguistic research works on the above mentioned subject matter and biographical data of life and legacy of transcarpathian writer Ivan Chendei are the analysis of phraseological unit with sentence structure in literature works of the author.

Key words: phraseological unit, phraseme, context.

Широкі теоретичні узагальнення фразеологічної науки в цілому можливі лише за умов комплексного підходу, який включає результати досліджень окремих її ланок. Однією з таких ланок є текстотвірний напрямок у фразеології, який вивчає функціонування фразеологізмів у художніх текстах. Фразеологія художніх творів уже була об'єктом наукового зацікавлення багатьох українських лінгвістів, зокрема Л.Г.Авксентьєва, М.А.Алексеєнка, М.Ф.Алефіренка, Б.І.Боднар, С.С.Дідик, М.М.Богдана, С.А.Ганжі, І.С.Гнатюк, М.П.Коломійця, А.П.Супрун, В.Д.Ужченка, Л.Ф.Щербачук, Ю.І.Кохана та ін. [1]. Вони приділили увагу дослідженню фразеологічного багатства художніх творів класиків української літератури, зокрема Т.Шевченка, М.Коцюбинського, М.Стельмаха, М.Рильського, О.Гончара, П.Загребельного та ін. Розвиток фразеологічної науки потребує розширення об'єктів дослідження, зокрема фразеологічного фонду, почерпнутого з художніх творів регіональних авторів, які є не лише зодчими літературної мови у своєму краї, але й водночас носіями живого говіркового мовлення. Їхні твори актуалізують словникові скарби української традиційної фразеології та служать засобом фіксації багатьох мовних явищ, поширених лише на певній території.

Закарпаття – унікальний етнокультурний регіон, який упродовж багатьох віків був відірваний від споконвічних українських земель, перебуваючи у складі Угорщини (з кінця X ст.), Австро-Угорщини (1867-1918), Чехословаччини (1919-1938), гортистської Угорщини (1939-1944). Тому й не дивно, що цей регіон здавна привертає увагу багатьох дослідників. Зокрема, ґрунтовно вивчені закарпатські говори, що представлено в багатьох працях науковців (С.П.Бевзенка, І.І.Панькевича, К.Й.Галаса, В.І.Добоша, М.А.Грицака, Й.О.Дзензелівського, П.П.Чучки, В.В.Німчука, П.М.Лизанця, Т.М.Розумик, І.В.Сабадоша,

М.І.Сюська, О.Ф.Миголинець, Н.Ф.Венжинович та ін.). Приділена також увага фразеологічній системі закарпатських говорів у працях С.П.Бевзенка, Й.О.Дзензелівського [5] та у докторській дисертації В.І.Лавера [9]. На цьому фоні значною прогалиною є вивчення художньої мови закарпатських митців. Тому метою нашої розвідки є дослідження фразеологічного багатства у творах закарпатоукраїнського письменника Івана Чендея (1922-2005), який створив високі зразки словесно-художнього мистецтва, що за своїми естетичними вартостями посідають гідне і рівноправне місце в загальноукраїнському контексті. Показово, що у сучасні загальноукраїнські словники, зокрема Словник української мови в 11 томах (1970-1980) і Фразеологічний словник української мови (1993), введені також ілюстрації з творів закарпатського митця.

Об'єктом художнього осмислення життя Іван Чендей обирає Закарпаття. Мовний світ персонажів його творів представлений ХІХ століттям і закінчується сучасністю. В епічному розлозі руслі художньої прози вмістилися різні часи, широкий історичний простір, безліч конкретних доль, з яких складається буття усього верховинського люду. Активна творчість Івана Чендея припадає на 40-90 рр. ХХ століття. Він пройшов непростий життєвий шлях, повний злетів і важких випробувань. Народився 1922 р. в с. Дубовому Тячівського району Закарпатської області. Освіту здобував у школі, гімназії, на філологічному факультеті УжДУ, на вищих літературних курсах при Літературному інституті у Москві. Був відповідальним секретарем Закарпатської спілки письменників України, десять років працював у редакції місцевої газети "Закарпатська правда". Лауреат літературних премій імені А.Головка, В.Винниченка і Державної премії імені Тараса Шевченка; видав 24 книги, Найбільш відомі твори – "Калина під снігом" (1988), "Теплий дощ" (1979), "Ватри не згасають"

(1960), "Зелена Верховина" (1975), "Терен цвіте" (1967), "Казка білого інею" (1979), "Скрип колиски" (1989). Його вибрані твори у 2 томах вийшли друком у 1982 р. Повість "Іван" (1968) за своєю проблематикою співзвучна з романом "Собор" О.Гончара, за неї І.Чендея виключають з партії, вилучають з бібліотек його твори, забороняють друкуватися. Протягом дев'яти років – творче забуття.

Творчість митця високо оцінена у восьмитомній "Історії української літератури" (К., 1968), в "Історії української літератури ХХ сторіччя" (К., 1998), у розвідках М.Жулинського [6],[7], Г.Сивоконя [11],[12], П.Скунця [13], багатьох статтях літературознавців.

Важливим компонентом мовного світу Івана Чендея є фразеологізми. У цій статті обмежимося аналізом фразеологізмів зі структурою речення, серед яких виділяємо одиниці трьох видів: 1.Фразеологізми, що за структурою відповідають двоскладному реченню. 2.Фразеологізми, будова яких співвідноситься з односкладним реченням. 3.Інтер'єктивні стійкі фрази, що мають здебільшого емоційно-оцінне значення і виступають у ролі слів-речень або входять до складу речення. Якщо перші дві групи фразеологізмів знайшли надійну "прописку" у науковій літературі, то питання про статус інтер'єктивних (вигуківих) фразеологізмів є дискусійним. О.І.Молотков [10] розглядає їх як окрему групу фразеології. А.В.Кунін [8], навпаки, не відносить їх до фразеології. Статус вигуківих (інтер'єктивних) фразем у фразеології відстоюють В.М.Білоноженко, І.С.Гнатюк [3], В.А.Чабаненко [14], Н.Д.Бабич [2], Г.Т.Кузь [8]. Ми поділяємо думку останніх.

Кожну групу названих вище одиниць розглянемо окремо.

1.Фразеологізми, що за структурою відповідають двоскладному реченню. Серед названої групи фразем найбільше тих, які характеризують психологію людини, тобто виступають у характеристичній функції. Багато уваги письменник приділяє створенню таких контекстів, які передають:

а) Душевно-моральний стан героя: голова йде обертом "хто-небудь перебуває у стані приголомшеності". Голова йшла обертом, нудило й млоїло. Лавиці були зашмуляні, стіни обчухані (Чендей-І, 205); кров закипає "хто-небудь перебуває у стані сильного збентеження, гніву, обурення". "Що далі буде?" – прошептав Бідуля й чув, як у його жилах закипіла кров (Чендей -4, 231); сміх розібрав "комусь хочеться сміятися, стає смішно". Анна раптом засміялася так, що сльозами почало заливати очі – сміх розібрав її (Чендей -11, 43); мурашки грають по спині Та ураз спадають на пам'ять останні парламентські вибори. Мурашки грають по спині. Довірником був тоді не він, корчмар, а перший газда у вишньому кінці села – Манзюк. Той цілком поспував діло (Чендей -1,75); мороз побіг по спині "комусь стає

неприємно, моторошно, страшно". Мороз побіг по спині попа.... Бо почув, як хтось розлючений ще раз гепнув дрюком по беззахисній звірині (Чендей -9, 160).

б) Фізичний стан людини : ледве душа держиться в тілі "хто-небудь дуже слабкий, кволий, ледве живий". Брат Василь, неборак, привіз...Я був такий – ледве душа в тілі держалася, – Семен охоче (Чендей -11, 96); сон не бере "кому-небудь не спиться". Перевертався з боку на бік Ілько. Звечора начебто задрімав, а потім протер очі, і вже ніяк його сон не брав. (Чендей-І, 22); кров грає [кров заграла] (Чендей -2, 54) "хто-небудь відчуває приплив сили, енергії, пристрасті". Відколи занеміг на сухоти, вгору йти йому важко. Лице рум'янцем горіло. Хтось подумати міг – у ньому грає кров (Чендей -7, 152); хміль вдарив в голову " хто-небудь починає п'яніти". Сам він, Шімиша, чув її за собою грішок. ... частину вина й горілки пустив через воду після того, як хміль вдарив в голову (Чендей -1,80);

в) Зовнішній вияв внутрішніх переживань: лице горить "хтось дуже червоний, розчервонівся": Я відчула, як моє лице горить (Чендей -2, 93);

г)Вираз очей: очі вп'ялися "хтось дуже пильно, невідривно дивиться на кого-небудь". Михайло поглядав... на ряд ікон під само стелею. Поступливим докором у нього вп'ялися очі Миколи-чудотворця (Чендей -1, 25).

Характеристичним елементом у художньому мовленні є і фразеологізм молоко на губах не обсохло "молодий, неповнолітній": Тобі, хлопче, ... молоко ще не обсохло на губах!.. Ти ще зелений і нічого не знаєш!.. – Міклош Бейко ніби тільки зараз побачив і мене на лавиці (Чендей-9, 191). Підтриманий макроконтекстом і сусідством лексеми зелений, зазначений фразеологізм, крім вікової характеристики, містить у собі ще й ставлення героя до іншого персонажа. У новелі "Нахмурений вечір", звідки взята ілюстрація, юний ліричний герой намагався заступитися за свого родича, чим викликав роздратування і невдоволення представника влади.

Визначальним оцінним критерієм людини на Верховині здавна вважають ставлення її до праці, що традиційно передається висловом робота горить під руками. Цим фразеологізмом автор дає характеристику дівчині, яку старий Пригара мріє мати за свою невістку: Перша дівчина – Олена Михайлюкова. Таку не гріх прийняти в родину. Молода, здорова, рум'яна, робота у неї горить під руками (Чендей -3, 35).

Додаткового смислового відтінку набуває у макроконтексті й фразеологізм язик розв'язався "хто-небудь починає багато говорити". Один із персонажів роману "Скрип колиски" Семен Вертун, людина балакуча і смілива, незаконно прибив на своїй оселі табличку із написом "Адвокат на громадських засадах". І коли місцеві урядовці намагаються довести йому незаконність такої витівки і примусити зняти вивіску, Семен

Вертуна дуже образився і якийсь час не міг слова вимовити з несподіванки. Але це тривало тільки мить. Опісля адвокат-самозванець оговтався і швидко заговорив: "Табличку? Зняти табличку? А чого б це я мав її знімати?" – **язик Вертуна розв'язався** (Чендей -11, 329). У цьому контексті автор вжив фразеологізм **язик розв'язався** не тільки для позначення поняття "хто-небудь починає багато говорити", а саме "почати багато говорити після якоїсь заминки, психологічної паузи". Іншими словами, фразеологізм у сукупності з іншими лексичними засобами служить для відтворення хвилювання особи. Одним із цікавих художньо-стилістичних прийомів можна назвати вживання мовної одиниці у невластивій їй контекстуальній ситуації. Так, значення фразеологізму **є ще порох у порохівницях** "ще не витрачена енергія, сили, творчі можливості" звичайно пов'язують з назвами осіб. А в художньому тексті читаємо: "Бач, не хотіла гума з літака у пенсійний запас. Була певна: **в порохівницях порох** іще є" (Чендей-7, 149), що створює ефект комізму.

Фразеологізми зазначеної групи можуть виступати засобом оцінки ситуації: **голіці ніде впасти** "дуже людно". У корчмі голіці ніде впасти (Чендей-1, 67); **ось де собака заритий** "саме в цьому справжня причина, суть чого-небудь". Так **ось де собака заритий!** Децю прояснилося й стало більш зрозумілим (Чендей-6, 294); **час не стоїть** "треба негайно щось робити, виконувати, здійснювати". Чекаєш, а час не стоїть... – подумав [Головчук], вийшов свіжим повітрям дихнути (Чендей -11, 356).

2. Фразеологізми зі структурою однокладного речення. Ця група кількісно невелика, представлена всього кількома фразами:

відлягло від серця "хто-небудь відчув полегшення, спокій, перестав тривожитися, хвилюватися". Та від серця відлягло, бо ніде не бачу навіть задрипаного мундира – всі тут свої, знайомі (Чендей-1, 321) (мова персоналіфікованої тварини Лиски, котра з полегшенням усвідомлює, що потрапила не на війну);

проїняло морозом "викликати відчуття тремтіння від великого хвилювання, несподіванки, переляку". Фразеологізмом **проїняло морозом** автор створив відповідну ситуацію: самотній старий Гаман, який особливо-то і не викликав симпатії в оточуючих, раптом зник з поля зору, кілька днів не з'являвся на вулиці. І хоч, здавалося, він непримітний, та коли люди запідозрили найстрашніше, раптом захвилювалися під дверима його зачиненої квартири: У квартирі мусить хтось бути! **Проїняло морозом.** Зібралися сусіди (Чендей-8, 266);

нема дурних "хто-небудь не такий наївний, некітливий, як про нього можна було б подумати". Автор підсилив емоційність висловлення у невласне прямій мові Івана

Каламаря з повісті "Іван": "Е!..Ні! **Нема дурних!**" – *Каламар запротестував* (Чендей-10, 15).

3. Інтер'єктивні стійкі фрази. Невід'ємним складником художнього слова закарпатоукраїнського митця є національно-мовний компонент, який значною мірою знайшов втілення в інтер'єктивних фразеологізмах, що надають прозовим творам особливої поліфонії, життєдайності. Найчастіше інтер'єктивні фразеологізми вживаються в індивідуалізованій мові персонажів для підсилення і увиразнення безперервного потоку мовлення. Інтер'єктивні фразеологізми є не тільки засобом передачі емоційної характеристики героїв, їх ставлення до навколишнього світу, але й показником авторської симпатії щодо оцінки героїв. Художня цінність і виразність наведених фразем значною мірою визначається контекстом. У складі інтер'єктивних фразеологізмів можна виділити кілька тематичних груп.

Фразеологізми – лайки вживаються з метою нагнітання психологічної атмосфери і якоюсь мірою служать для відтворення збудженого емоційного стану персонажа в момент мовлення :

хай скажуться "уживається для вираження великого незадоволення, обурення". Щодо отих п'ятнадцятьох курок, **хай скажуться, готовий взяти на себе від і до** (Чендей-11, 326);

бодай язики повідсихали "уживається для вираження великого незадоволення чіми-небудь словами, розмовами". А **бодай** вам **язики повідсихали!** – сердилася жінка (Чендей-9, 115).

Фразеологізми на позначення ризиків емоцій. Використання їх завжди мотивується ситуацією. Серед них можна виділити: а) Фразеологізми, що вживаються для вираження задоволення, морального полегшення у зв'язку з чим-небудь: **хвалити Бога Вийшов, хвалити бога, скоро, дарма думались-мо**, ... **що довго треба буде чекати**" (Чендей -4, 299); **слава Богу "Порядок роблю... Зайнятий був, а тепер еге, слава богу, є час і коло хижі щось добре вчинити"**, – мовив Петро (Чендей -4, 246);

б) Фразеологізми, що вживаються для вираження застереження від чого-небудь. Переважна більшість із них утворена на базі слова **Бог [Господь]** і становлять собою синонімічний ряд — **боронь Боже, не дай Боже, не приведи Господи:**

боронь Боже. Ступав поволі, випростуючи ноги в колінах, щоб, **боронь боже, не гепнутись** ницьма на землю й не добути каліцтва (Чендей -1, 53) ;

не дай боже // не дай господи *І я був ідейним, політично грамотним. Знаєш, Петре, якби з тобою, не дай господи, таке сталося, ти б і сам чинив, що родина велить*" (Чендей -11, 96) // **не приведи господи** *Тільки ввійшла знову до сінника, глянула на клятий мішок й подумала, що, не приведи господь, побачить суперфосфат Яків* (Чендей -1, 105);

в) Фразеологізми, що вживаються для вираження відчаю, розпачу, подиву: **Боже мій**

...Олена стояла закам'яніла... – **Боже мій!** А я хлопчиків віником молотила (Чендей -5, 123).

Фразеологізми на позначення формувальності посилюють слухові асоціації, творять особливий довірливо-добродушний настрій, підсилюють загально-людські ціннісні орієнтації мовного етикету:

дай Боже здоров'я "уживається для вираження побажання добра і благополуччя кому-небудь". *Хлопчики...синки... Дай їм, боже, здоров'я...* (Чендей-II, 315); царство йому небесне "уживається для вираження побажання померлому, коли його згадують, загробного життя в раю". " *Давно – царство йому небесне – лежить він у ... землі, а ти собі ростеш*" – Михайло промовляв до дерева (Чендей -3, 90).

Інші інтер'єктивні фраземи: бійся бога "уживається з метою викликати у кого-небудь почуття сорому, жалю за свої вчинки, слова" *То би я гріх узяла на душу, бійтеся бога, товаришу учитель!*" – *Одотя навіть руки звела вгору* (Чендей -11, 378);

чорт приніс // чорт поніс // чорт носить) // чорти понесли "уживається для вираження незадоволення з приводу прибуття когось небажаного куди-небудь. *Якщо тебе, панська онучо, до моєї хижі чорт приніс, аби за твої дурний та нечесний розум*

розсадив тобі голову, ... мели гадючим жалом далі (Чендей -7, 137). Підтриманий контекстом таких слів, як панська онуча, дурний розум, гадюче жало, фразеологізм чорт приніс стає елементом відтворення людських стосунків, передаючи почуття ненависті і відвертої неприязні, а також творячи різко негативний емоційний підтекст.

Як бачимо, мовна палітра Івана Чендея багата на художні засоби. Здебільшого фразеологізми зі структурою речення позначені традиційністю вживання і закріпленістю значення. Але є випадки, коли дистрибуція засвідчує появу нового семантичного відтінку чи сприяє формуванню іншого імпліцитного значення. Фразеологізми є важливими мовно-естетичними знаками, що впливають на формування мовної культури читачів у діалектному оточенні, несучи до них естетично досконале слово, культивуючи загальнолітературні норми. Звернення митця до фразеології не є випадковим. Репродукуючи свої власні переживання, моделюючи індивідуальну картину світу засобами материнської мови, автор тим самим прилучається до національної ментальності, стає виразником національного духу.

Література

1. Авксентьев Л.Г. Фразеология языка прозаических произведений Михаила Стельмаха: Автореферат дисс.... канд. фил. наук. – Харьков, 1969. – 26 с.; Архангельский В.Л. Фразеология "Поучения Владимира Мономаха" в связи с общими вопросами русского языка : Автореф. дис.... канд. филол. наук. – М., 1960. – 16 с.; Богдан М.М. Фразеология художественных произведений М.М.Коцюбинского: Автореф. дис.... канд. филол. наук. – К., 1956. – 14 с.; Ганжа С.А. Фразеологические единицы в эпистолярных текстах украинских писателей-классиков XIX – начала XX века: Автореферат дисс. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1995. – 19 с.; Давиденко Л.Б. Синтаксичні функції і структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць: Автореф. дис....канд. філол. наук. – Київ, 1992. – 18 с.; Добржанська Л.І. Фразеология языка Т.Г.Шевченко: Автореферат дисс... канд. филол. наук. – Харьков, 1954. – 16 с.; Кохан Ю.І. Фраземіка в системі ідіостилу письменника (на матеріалі художньої прози Олеса Гончара і Павла Загребельного): Автореф. дис...канд. філолог.наук. – Харків, 2003. – 20 с.; Скрипник Л.Г. Лексика і фразеологія української радянської художньо-історичної прози: Автореферат дис.... канд. філ. наук. – К., 1952.; Супрун А.П. Семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць (на матеріалі поетичних творів М.Рильського): Автореф. дис... канд. філолог. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – 19 с.; Ужченко В.Д. Фразеология произведений Остапа Вишни: Автореф. дисс.... канд. филолог. наук. – Харьков, 1973. – 28 с.; Щербачук Л.Ф. Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія у художніх текстах (на матеріалі художніх творів О.Гончара). – Автореферат дис.....канд. філолог. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.
2. Бабич Н.Д. Фразеология української мови: навчальний посібник. – Ч.1.- 63 с.; Част.ІІ. – 89 с. – Чернівці, 1970-1971.
3. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук.думка, 1989.–155 с.
4. Дзэндзелівський Й.О. Фразеология как материал для реконструкции (палеонтологий) утраченных лексем и их ареалов // Русское и славянское языкознание. – Л.: Наука, 1972. – С.83-91.
5. Жулинський М.Г. Історія його краю – в його творах (Штрихи до портрета Івана Чендея) // Укр. мова і літ. в шк. – 1982. – №4. – С.36-48.
6. Жулинський М. "Сходження на Ясенову" [Івану Чендею – 70] // Новини Закарпаття. – 1992. – 11 червня. – С.5.
7. Кузь Г.Т. Вигуківі фразеологізми української мови: Етнолінгвістичний та функціональний аспекти: Автореферат дис. ...канд. філолог. наук. – Івано-Франківськ, 2000. – 20 с.
8. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высш. школа, 1986. – 336 с.

9. Лавер В.И. Фраземика українських діалектів карпатського регіону: Автореф. дисс... докт.філол. наук. – К., 1992. — 50 с.
10. Молотков А.И. Фразеологізми російського мови і принципи їх лексикографічного описання // Фразеологічний словар російського мови /Под ред. А.И. Молоткова. – М.: Сов. енцикл., 1968. – С.7-23.
11. Сивокінь Г. Проникаючи й випереджаючи... [Про творчість І.Чендея] // Закарпатська правда. – 1992. – 20 травня. – С.4.
12. Сивокінь Г. Іван Чендей в історії української літератури ХХ ст. До 80- річчя від дня народження письменника // Дивослово. – 2002. – № 5. – С.57-58.
13. Скунець П.М. Чендеева калина // Карпатська Україна, 1992. – 13 лютого.
14. Чабаненко В.А. Стилiстичне увиразнення фразеологізмiв // Укр. мова і лiт. в шк. – 1981. – №9. – С.60-62.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДжЕРЕЛ

- Чендей- I – Чендей І. Вибрані твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1982.– Т.1 – 623 с.
 Чендей- II – Чендей І. Вибрані твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1982. – Т.2. – 166 с.
 Чендей-1 – Провесна. Повість // Чендей І. Вітер з полонин. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С.54-117.
 Чендей -1 – Чендей І. Ватри не згасають. _ Ужгород, Закарпатське обласне вид-во, 1960.-143 с.
 Чендей -2 – Птахи полишають гнізда.– К.: Рад. письм., 1965. – 260 с.
 Чендей -3 – Чендей І. Терен цвіте. – К.: Дніпро, 1967. – 464 с.
 Чендей -4 – Чендей І. Зелена Верховина. Оповідання – К.: Дніпро, 1975. – 439 с.
 Чендей -5 – Чендей І. Теплий дощ. – К.: Рад. письм., 1979. – 348 с.
 Чендей -6 – Чендей І. Чорна сальва. Повість // Чендей І. Теплий дощ. – К.: Рад. письм., 1979. – С. 3 – 157.
 Чендей-8 – Чендей І. Комаха в бурштині. // Чендей І. Вибрані твори: У 2т. – К.: Дніпро, 1982. – Т. 1. – С. 216-267.
 Чендей -7 – Чендей І. Вікна у світ. – К. : Дніпро, 1987. – 493 с.
 Чендей-10 – Чендей І. Іван. Повість // Чендей І. Калина під снігом. – К.:Рад. письм., 1988. – С. 6 – 57.
 Чендей-11 – Скрип колиски. – К.: Дніпро, 1989. – 432 с.